

PRÓBA ANALIZY SKŁADU SPOŁECZNO-ZAWODOWEGO
ODDZIAŁU POWSTAŃCZEGO Z 1863 ROKU

Skład społeczno-zawodowy oddziałów powstańczych 1863 roku jest problemem ciekawym, a prawie zupełnie nie opracowanym. Znane są tylko najogólniejsze przybliżone liczby dotyczące stanów oddziałów powstańczych, udziału innych narodowości w powstaniu lub też poszczególnych grup społecznych. Dokładniejszą analizą tych liczb dotąd prawie nie zajmowano się. Artykuł niniejszy stanowi próbę analizy jednego konkretnego oddziału powstańczego, próbę ustalenia jego liczebności, składu społeczno-zawodowego i narodowościowego oraz strat.

Jest to zadanie trudne i skomplikowane. Wobec znikomości i niepewności istniejących źródeł historycznych do powstania styczniowego trudno jest ustalać jakiegokolwiek liczby i dane. Źródła polskie — pamiętnikarskie, współczesne wiadomości z placu boju w prasie powstańczej i zakordonowej — z reguły wyolbrzymiały liczebność oddziałów powstańczych, zmniejszając natomiast własne straty, nie podając najczęściej prawie żadnych danych co do składu społecznego i narodowościowego.

Źródła rosyjskie — oficjalne komunikaty, raporty, zachowane akta śledcze — powiększały liczbę strat powstańców i wykazywały często zupełną dezorientację w działaniach poszczególnych grup powstańczych. O składzie społecznym i narodowym oddziałów można się czasem dowiedzieć ciekawych danych z akt śledczych dotyczących jeńców wojennych lub ludzi aresztowanych już po powstaniu. Ale przecież tylko jakaś część walczących dostała się do niewoli lub była aresztowana. Trochę materiału przynoszą akta i ankiety Stowarzyszeń Weteranów 1863 roku lub nekrologi, pisane po zgonie któregoś z uczestników powstania, najczęściej w prasie galicyjskiej lub na emigracji. Są to jednak także źródła niepełne, obejmują tylko jakąś cząstkę faktycznych uczestników powstania. Osiągnięcie pełnej wiedzy na ten temat jest chyba dziś praktycznie niemożliwe. Możemy operować tylko liczbami w przybliżeniu, zdając sobie sprawę z dyskusyjności stawianych tez i wyciąganych wniosków.

Oddział Marcina Lelewela-Borelowskiego działał w okresie od 8 lutego do 6 września 1863 na terenie województw podlaskiego i lubelskiego (według podziału powstańczego) w guberni lubelskiej (według terminologii oficjalnej).

Najpierw kilka słów o źródłach, jakie do tego tematu wyzyskano. Główne źródło dla tych zagadnień, kartoteka osobowa powstańców 1863 r., licząca ogółem ok. 25 tysięcy nazwisk, sporządzona przez Edwarda Maliszewskiego, spłonęła razem ze zbiorami Biblioteki Raperswilskiej w Warszawie w czasie ostatniej wojny.

Przerobiono jednak większość dostępnych i zachowanych źródeł, zarówno rękopiśmiennych jak drukowanych. Zostały przejrzone akta Kancelarii Namiestnika, akta naczelników wojennych Lubelskiego, Siedleckiego, Łukowskiego, akta Rządu Gubernialnego Lubelskiego, akta Tymczasowej Komisji Sledczej, papiery Stowarzyszeń Weteranów, akta Schronisk i Przytulisk Weteranów, duża część prasy powstania styczniowego, Kalendarze Powstańców i Weteranów, Księgi Pamiątkowe wydawane na różne rocznice powstania, pamiętniki polskie i obce, drukowane i rękopiśmienne, wydawnictwa źródłowe akt procesowych i zeznań śledczych, liczne opracowania dotyczące udziału różnych grup zawodowych lub narodowości w powstaniu styczniowym (np. udziału lekarzy, felczerów, księży, prawników, Żydów, Węgrów, kobiet). Wyzyskany został także dorobek dotychczasowych badań nad powstaniem styczniowym — bardzo obfity i różnorodny — wszystko pod kątem działań jednego oddziału i poszukiwań ludzi wyłącznie z tego oddziału.

Założona w ten sposób kartoteka osobowa osiągnęła liczbę 449 nazwisk, tzn. przeszło dwa razy więcej nazwisk niż ustalił Antoni Barowicz, piszący swoją pracę o Lelewel-Borelowskim w 1913 r., kiedy żyło jeszcze przecież wielu bezpośrednich uczestników kampanii Lelewela. Barowicz ustalił wówczas 186 nazwisk i to często niedokładnie¹.

Nie wyzyskano ze znanych, a istniejących źródeł materiałów Archiwum Namiestnictwa i Dyrekcji Policji w Lwowie, znalazło by się też może coś w aktach personalnych różnych polskich emigrantów, żyjących po powstaniu w krajach Zachodniej Europy.

Kilka słów o dowódcy i o losach oddziału. Marcin Borelowski urodził się w 1829 r. w Krakowie w rodzinie rzemieślniczej, był z zawodu rzemieślnikiem — posiadał stopień majstra blacharskiego i studniarskiego. Ostatnie kilka lat przed wybuchem powstania spędził w Warszawie, biorąc czynny udział w pracach organizacji spiskowej, dochodząc do stopnia tysięcy. Początkowo uczestnik kółka Jurgensa, zbliżył się szybko do „czerwonych”, najpierw do ich umiarkowanego skrzydła jeszcze w 1861 r., w miarę jednak rozwoju wypadków coraz bardziej się radykalizował i w 1862 r. znajdował się niewątpliwie na lewym skrzydle organizacji „czerwonych”. Jako fachowcowi powierzono mu nadzór nad fabryką broni siecznej, a także organizowanie sieci organizacji konspiracyjnej w kraju, zwłaszcza na Podlasiu. Wykształcenia wojskowego nie miał, ukończył jednak szkołę średnią, miał duże doświadczenie życiowe i zawodowe, znał kilka obcych języków, był bardzo czytany, zwracała uwagę jego inteligencja. Pseudonim Lelewel przybrał na cześć swego ulubionego autora Joachima Lelewela. W stosunkach z ludźmi był prosty i bezpośredni, z natury skromny i uczynny. Lubiano go powszechnie i szanowano, przede wszystkim za cechy charakteru².

W wydarzeniach nocy 22 stycznia Marcin Borelowski nie wziął bezpośredniego udziału. Organizacja Czerwonych wyznaczyła mu początkowo funkcje organizatorskie przy wyprowadzaniu spiskowców z Warszawy i kierowaniu ich do ugrupowań powstańczych. Na tej żmudnej, nieefektywnej pracy, w której kontakty osobiste Borelowskiego były bardzo pomocne, a jego energia i wytrwałość w pełni się uwydatniały, minęły ostatnie dni stycznia i pierwsze dni lutego. Z początkiem lutego

¹ Antoni Barowicz, *Marcin Lelewel-Borelowski*, Rzeszów 1913, s. 96—103.

² Obszerna monografia moja o Marcinie Borelowskim oddana do druku ukaże się w 1964 r.

organizacja powstańcza mianowała Borelowskiego pułkownikiem i poleciła mu udać się w Podlaskie, aby objąć dowództwo nad znajdującymi się tam drobniejszymi oddziałami. Borelowski wyprowadził kilkudziesięciu swoich ludzi z Warszawy i w okolicach Łukowa uformował oddział liczący około 400 ludzi³, źle uzbrojonych, przeważnie w kosy i piki za wyjątkiem małego oddziału jazdy, dowodzonego przez zdolnego partyzanta Gustawa Zakrzewskiego.

Tak 8 lutego 1863 rozpoczęła się działalność wojskowa Borelowskiego. Trwała ona aż do dnia jego śmierci na polu bitwy pod Baterzem 6 września 1863, a więc prawie 7 miesięcy, oczywiście z przerwami. W toku tych działań Borelowski był przez kilka miesięcy naczelnikiem wojskowym woj. podlaskiego (od kwietnia 1863), a także krótko woj. lubelskiego. Przez pewien czas dowodził dużym zgrupowaniem, podporządkowując sobie kilka mniejszych, samodzielnych oddziałów.

Zajmujemy się tu jednak tylko analizą zasadniczego jego oddziału. Wyłaniają się przede wszystkim liczne problemy natury metodologicznej.

Problem pierwszy — to zagadnienie liczebności oddziału (a raczej oddziałów) Lelewela-Borelowskiego. Nie można tu właściwie mówić o jednym oddziale. Borelowski przeprowadził w czasie swej działalności w powstaniu styczniowym 4 kampanie wojenne i faktycznie dowodził 4 dużymi, jak na owe czasy, oddziałami. Do obliczeń tych nie można włączyć jednak oddziałów, które tylko przejściowo dołączyły się do oddziału Lelewela lub pozostawały z nim w jakimś kontakcie. Tak więc nie powinien być tu uwzględniony ani oddział kawalerii Gustawa Zakrzewskiego, choć działający w pierwszej kampanii Lelewela, przez krótki czas w bliskim z nim kontakcie, ale przecież oddział samodzielny, ani też oddział dawny Ćwieka, pozostający później pod dowództwem szefa sztabu płka Walerego Kozłowskiego, który dołączył się do Lelewela 3 września (podczas ostatniej, czwartej kampanii), aby po jego śmierci — 6 września pójść własną drogą. Tym bardziej nie może być tu mowy o oddziale Jana Zalplachty (Zapałowicza), przy którym Lelewel działał wyłącznie jako przewodnik⁴. Oczywiście tym bardziej nie wchodzi tu w rachubę inne oddziały prowadzące partyzantkę na terenie Lubelskiego czy Podlasia, jak oddział Krysińskiego, Ruckiego, Zielińskiego i in., choćby nawet przez pewien czas były one organizacyjnie podporządkowane Borelowskiemu. Mowa więc jest tylko o oddziale Lelewela *sensu stricto*, pozostającym pod jego bezpośrednim dowództwem. Takie stawianie sprawy, niewątpliwie dyskusyjne, ułatwia jednak zaliczanie poszczególnych ludzi do tego czy innego oddziału i pozwala często na niepowtarzanie tych samych nazwisk powstańców jako działających w tym samym czasie. Unikamy w ten sposób przesadnie wysokiej oceny ilości jednocześnie znajdujących się na placu boju żołnierzy powstańców.

Dalsza trudność przy ustalaniu liczebności oddziału Borelowskiego wynika z faktu, że oddział rozpraszał się i zbierał na nowo — po porażce lub otoczeniu przez wroga często zakopywano broń, by po kilku czy kilkunastu dniach zorganizować się na nowo w innym miejscu. Tak było na przykład podczas pierwszej kampanii po bitwie pod Lutą, gdy

³ Józef Kajetan-Janowski, *Pamiętniki o Powstaniu Styczniowym*. Lwów 1923, t. I, s. 221.

⁴ Stanisław Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863—64*. Rappersvil 1913, s. 89.

potem nastąpiła na nowo koncentracja w lasach Lubartowskich⁵. Często przekraczano po prostu granicę austriacką, aby po odpoczynku i przeorganizowaniu się w Galicji, wkroczyć znów na teren walki. Jeszcze jedna komplikacja, to sprawa urlopów⁶, udzielanych dość często w oddziałach powstańczych, jak to się wówczas mówiło „dla poratowania zdrowia”. Niejednokrotnie zdarzało się, że urlopy brano także samowolnie, bez zezwolenia dowództwa. Nie mamy danych, aby stwierdzić, ilu z tych urlopowiczów wróciło potem na pole walki. Wielu z członków oddziału, po jego rozproszeniu lub przejściu do Galicji, przyłączało się jednak do innego oddziału i brało dalej udział w walkach. Niektórzy przyłączali się zapewne znów także do oddziału Lelewela, ale ilu ich było? Pytanie pozostaje otwarte i musimy tu operować często tylko przypuszczeniami. Wobec płynności stanu oddziałów partyzanckich mogło się także zdarzyć, że ktoś przechodził kilkakrotnie z oddziału do oddziału i mógł być liczony kilkakrotnie.

Mimo to spróbujemy dokonać jakiegoś obliczenia, ilu w sumie ludzi przewinęło się przez oddział Lelewela we wszystkich czterech kampaniach.

W pierwszej kampanii trwającej od 8 lutego do 24 marca Leleweł rozpoczął działalność dysponując około 400 ludźmi, głównie ochotnikami z Warszawy i Podlasia. Potem dołączyło się zapewne kilkudziesięciu ochotników, ale większość oddziału została rozproszona po bitwie pod Lutą 7 marca. Gdy dowódca ten wznawiał kampanię po przeorganizowaniu się, miał już tylko około 300 ludzi w bitwie pod Krasnobrodem 24 marca⁷. Zapewne większość z nich to ci sami, którzy brali udział w bitwie pod Lutą. Być może, że dołączyło się trochę nowych ochotników. Razem więc w pierwszej kampanii, przez oddział Lelewela przewinęło się około 500 ludzi.

W drugiej kampanii, trwającej od 8 do 24 kwietnia, Leleweł przekroczył granicę z oddziałem zorganizowanym na terenie Galicji i liczącym około 300 ludzi⁸. Większość z nich jednak to nowi ochotnicy z terenu Galicji. Jakaś część tych żołnierzy, biorących udział w kampanii, być może około stu, pochodziła jeszcze z pierwszej kampanii. Druga kampania trwała krótko i nowych ochotników wielu się nie dołączyło. Możemy przyjąć liczbę około 200 nowych żołnierzy dla tej kampanii.

Trzecią kampanię, trwającą od 20 maja do 23 czerwca rozpoczął Leleweł z oddziałem liczącym ponad 200 ludzi. Wprawdzie z Galicji wyszło tylko 120, ale w bitwie pod Chruśliną 30 maja brało udział już ponad 200 powstańców⁹. Duża ich część pochodziła z drugiej kampanii, gdyż straty podczas tej kampanii były stosunkowo niewielkie, a większość oddziału wycofała się na teren Galicji. Zapewne więc tylko połowa z tych 200 to nowi uczestnicy walk oddziału. Potem oddział zwiększył się do około 450 ludzi i tyłu ich brało udział w bitwie pod Różą (23 czerwca), kończącej trzecią kampanię Lelewela¹⁰. Nie liczymy tutaj oddziałów Zielińskiego, Krysińskiego i Ruckiego, przejściowo podporządkowanych w tym okresie Lelewełowi. Natomiast trzeba tu dodać, że w bitwach

⁵ Barowicz, op. cit., s. 25.

⁶ Zob. np. Archiwum Główne Akt Dawnych, Prowincjonalne władze powstania 1863, nr 11.

⁷ Zieliński, op. cit., s. 86.

⁸ Ibidem, s. 87.

⁹ Ibidem, s. 93.

¹⁰ Ibidem, s. 67.

w maju i czerwcu (przed bitwą pod Różą) zginęło około 50 powstańców, drugie tyle było rannych i ci ostatni nie brali na pewno udziału w bitwie pod Różą. Tak więc w sumie, w trzeciej kampanii przewinęło się przez oddział ponad 550 ludzi, z których tylko mała część pochodziła z dawnych uczestników pierwszej lub drugiej kampanii. Przyjmujemy więc w przybliżeniu liczbę 400 ludzi jako nowych żołnierzy (tzn. biorących udział po raz pierwszy) dla trzeciej kampanii. Byli to często rozbitkowie z innych partii powstańczych, lub nowi ochotnicy z Podlasia.

Oddział Lelewela, którym dowodził on w czwartej i ostatniej kampanii, trwającej od 25 sierpnia do 6 września był najliczniejszy ze wszystkich dotychczas omawianych. Stan jego wynosił około 700 ludzi. Byli to przeważnie nowi ochotnicy, głównie z terenu Galicji. Spotykamy tu jednak te same nazwiska i całe grupy żołnierzy, którzy brali udział w poprzednich kampaniach, jak na przykład oficerowie węgierscy baron Wallisch, czy hrabia Nyary wraz z grupą kilkunastu kawalerzystów — Węgrów. Brał udział także w tej kampanii rotmistrz Rylski, który po bitwie pod Różą z kilkunastu ludźmi odłączył się i przez pewien czas działał samodzielnie na południu Lubelszczyzny¹¹. Było takich wypadków więcej. Między końcem trzeciej a początkiem czwartej kampanii upłynęło przecież około 2 miesięcy i zapewne wielu ludzi, biorących udział w poprzednich kampaniach mogło się teraz znów zgłosić. Była to jednak prawdopodobnie mniejszość oddziału i zapewne nie przekraczała 200 osób. Tak więc dla czwartej kampanii Lelewela można przyjąć liczbę nowych 500 żołnierzy, biorących udział w ostatniej walce pod jego bezpośrednim dowództwem.

Sumując te cztery obliczenia (500 + 200 + 400 + 500) dochodzimy do ogólnej liczby około 1600 ludzi, którzy przewinęli się przez oddział we wszystkich czterech kampaniach od 8 lutego do 6 września 1863. Liczba to na owe czasy bardzo duża, biorąc pod uwagę, że w całym kraju (łącznie z Litwą) do sierpnia 1863 r. przez szeregi powstańcze przeszło około 30 tysięcy ludzi¹², a przecież istniały tak wielkie zgrupowania jak Langiewiczza, Sierakowskiego, Taczanowskiego, Padlewskiego, w których koncentrowało się czasem nawet po kilka tysięcy powstańców.

W kartotece osobowej uczestników kampanii Lelewela autor artykułu zgromadził 449 nazwisk. Wynikałoby stąd, że niewiele więcej niż 1/4 nazwisk powstańców ocalała od zapomnienia, po zniszczeniach, jakie w źródłach historycznych spowodowała ostatnia wojna. Stworzenie pełnej kartoteki nazwisk uczestników wszystkich kampanii powstańczych, to zadanie, które przekracza siły i możliwości jednego człowieka. Należałoby się jednak zastanowić, czy nie warto przystąpić do zespołowych prac nad taką kartoteką, odtwarzając w miarę możliwości i uzupełniając dzieło wybitnego znawcy powstania, bibliofila, zbieracza — Edwarda Maliszewskiego.

Wróćmy jednak do oddziału Lelewela. Problem drugi to zagadnienie składu zawodowego i społecznego tego oddziału. Wśród 449 nazwisk, które liczy kartoteka członków oddziału, zaledwie w 280 wypadkach można ustalić zawód lub pochodzenie społeczne. Pozostałych 169 nazwisk, to tylko dane, że ten a ten (często nawet ustalono nazwisko bez

¹¹ Wojewódzkie Archiwum Państw. Lublin, Akta Rządu Gubernialnego Lubelskiego nr 1641, k. 248.

¹² Stefan Kieniewicz, *Powstanie Styczniowe w „Historii Polski”*. Warszawa 1959, t. II, cz. III, s. 486.

imienia) brał udział w kampanii oddziału Lelewela, walczył w takiej, a takiej bitwie, był ranny lub poległ. Żadnych innych danych nie udało się często zdobyć, zwłaszcza jeżeli chodzi o szeregowych członków oddziału.

Można się więc zająć tylko tymi 280 nazwiskami, o których wiemy coś więcej, zakładając teoretycznie, że odzwierciedlają one przekrój zawodowo-społeczny oddziału. Nazwiska te podzielono na kilka grup, biorąc pod uwagę przy zakwalifikowaniu do tej czy innej grupy zawód lub stan społeczny aktualny dla 1863 r., a nie fakty, które zaistniały w życiu danego powstańca po zakończeniu działań powstańczych. W ten sposób starano się uchwycić obraz, kim byli żołnierze Lelewela, gdy wstępowali pod jego sztandary. Dla każdej grupy autor wybrał przykładowo po kilka nazwisk, o których można coś więcej powiedzieć, rozumując, że niemożliwe jest podawanie pełnej kartoteki zebranych nazwisk.

Największą grupę stanowią uczniowie gimnazjalni i studenci szkół wyższych. Liczba ich wynosi 67. Oczywiście nie można ustalić dokładnie ich pochodzenia społecznego. Ta wielka ilość młodzieży gimnazjalnej i akademickiej w oddziale Lelewela potwierdza powszechnie znany fakt masowego udziału tego właśnie żywiołu w szeregach powstańczych. Byli to uczniowie gimnazjalni i akademicy tak ze szkół z Królestwa, m.in. ze Szkoły Głównej, jak z Galicji, jak i nawet studenci Uniwersytetu Kijskiego. Był między nimi: Kazimierz Frycz, ps. Grabówka (1845—1922), uczeń gimnazjalny, potem Szkoły Głównej, uczestnik ostatniej kampanii Lelewela, pamiętnikarz¹³; Ludwik Korab-Laskowski (ur. 1844), uczeń gimnazjalny z Przemyśla, autor pamiętników zniszczonych w czasie ostatniej wojny¹⁴; Ludwik Lityński (1844—1913), uczeń IV klasy Szkoły Realnej we Lwowie, lekko ranny pod Chrusliną, brał udział potem w bitwach pod Panasówką i Batorzem¹⁵; Dyonizy Mazurkiewicz (1845—1901), uczeń gimnazjalny we Lwowie, ranny w jednej z potyczek, potem aresztowany we Lwowie przez władze austriackie¹⁶; Leonard Meżyński (ur. 1846), uczeń gimnazjalny, walczył pod Chrusliną, Korytnicą i Różą jako sierżant kawalerii, ranny, wzięty do niewoli, zesłany. Autor interesujących pamiętników¹⁷; Zygmunt Olszański (ur. 1847), uczeń liceum w Lublinie, ranny w rękę w bitwie pod Panasówką¹⁸; Wiktor Opolski (zm. 1911), słuchacz III kursu medycyny UJ, syn niższego urzędnika, pełnił u Lelewela funkcję lekarza polowego, kontuzjowany w bitwie pod Panasówką¹⁹; Feliks Riedl (ur. 1850), uczeń Szkoły Realnej w Samborze, syn urzędnika, walczył najpierw u Zapłowicza, potem u Lelewela pod Panasówką i Batorzem, ranny, wzięty do niewoli, zesłany do Tomska, autor interesujących rękopiśmiennych pamiętników²⁰; Jan Tymiański, uczeń z Lublina, walczył u Czerwiń-

¹³ Frycz Kazimierz (Grabówka), *Wspomnienia z roku 1863—64*. Kraków 1912.

¹⁴ Barowicz, op. cit., s. 99. Edward Maliszewski, *Bibliografia pamiętników polskich*. Warszawa 1928, s. 363.

¹⁵ WAP Kraków, Akta Przytuliska Weteranów.

¹⁶ Ludwik Zembrzusi, *Złota księga korpusu sanitarnego polskiego*. Warszawa 1927, s. 85.

¹⁷ AGAD, Akta Weteranów 1863 r.; Leonard Meżyński, *Wspomnienia z powstania styczniowego i sybirskiej katorgi*. Tarnopol 1910.

¹⁸ Zembrzusi, op. cit., s. 111.

¹⁹ Ibidem, s. 88. „Czas” 1911, nr 554; „Słowo Polskie” 1911, nr 565.

²⁰ Feliks Riedl, *Różne wspomnienia*, rkps Biblioteki Narodowej 6528 — I.

skiego, Zapałowicza, Miniewskiego i u Lelewela, ranny pod Panasówką, przewieziony do Galicji został tam aresztowany i przebywał 3 miesiące w Königgratz²¹; Gustaw Wasilewski (1838—1863), student Uniwersytetu Kijowskiego, uczeń Polskiej Szkoły Wojskowej w Cuneo, wybitny działacz Czerwonych, potem komisarz Rządu Narodowego w woj. kaliskim i lubelskim, zginął w bitwie pod Józefowem zasłaniając odwrót oddziału Lelewela²².

Drugą grupą co do liczebności, niewiele mniejszą od pierwszej, byli rzemieślnicy lub ludzie związani ze środowiskiem rzemieślniczym. Ponieważ pojęcie mieszczanin najczęściej łączyło się z zawodem rzemieślniczym (rzadziej z kupieckim), zaliczyliśmy tu także tych powstańców, co do których akta przekazały nam tylko ogólną wiadomość — „mieszczanin z takiego a takiego (najczęściej małego) miasteczka”. Do tej grupy zaliczyliśmy również tzw. wyrobników, wychodząc z założenia, że byli to ludzie znajdujący się na pograniczu rzemiosła i przemysłu, najczęściej chałupnicy. Ludzie z tej grupy stanowili początki klasy robotniczej, ale proces jej kształtowania na większą skalę dokonał się dopiero po powstaniu styczniowym²³.

Grupa rzemieślników liczy w kartotece 63 nazwiska. Było wśród nich: 11 stolarzy, 8 szewców, 4 krawców, 3 felczerów, 3 murarzy, 2 cukierników, 2 rzeźników, po jednym garbarzu, malarzu pokojowym, bednarzu, garncarzu, fotografie, złotniku, rusznikarzu, kominiarzu, mechaniku, rękawiczniku, introligatorze, drukarzu i palaczu. Pozostałych 17 ma zaznaczone w źródłach jako zawód ogólnie: rzemieślnik, rękodzielnik, mieszczanin lub wyrobnik.

Tak liczny udział rzemieślników w tym oddziale potwierdza raz jeszcze tezę o patriotycznym stosunku tej grupy społecznej do walki narodowyzwoleńczej, zwłaszcza w szeregach oddziału znajdującego się pod dowództwem radykalnego demokracji, jakim był Marcin Lelewel-Borelowski. Podajemy kilka nazwisk ludzi z tej grupy: Władysław Fischer (ur. 1848), stolarz, walczył jako szeregowiec pod Chruśliną, Korytnicą i Różą, dwukrotnie ranny²⁴; Henryk Gros (ur. 1846), cukiernik, walczył pod Panasówką i Batorzem, potem przebywał 9 miesięcy w więzieniu austriackim²⁵; Wojciech Hendzel (ur. 1839), szewc, walczył jako krakus w bitwie pod Panasówką²⁶; Franciszek Janus (ur. 1848), terminator szewski z Chrzanowa w pow. janowskim, walczył pod Łysą Górą, Panasówką i Batorzem, 4 razy ranny, wzięty do niewoli²⁷; Jakub Kruczkiewicz (ur. 1839), murarz, walczył pod Panasówką i Batorzem, ranny w nogę, był po powstaniu więziony przez rząd austriacki²⁸; Kazimierz Zdanowicz (ur. 1837), fotograf, dziesiętnik w organizacji cywilnej, walczył potem pod Chruśliną i Różą²⁹; Franciszek Zieliński (ur. 1843), malarz pokojowy, walczył pod Panasówką i Batorzem, wzięty do niewoli

²¹ Zob. rkps Biblioteki im. Łopacińskiego w Lublinie, nr 1970.

²² Zygmunt Kolumna (Nowolecki), *Pamiętka dla rodzin polskich*. Kraków 1868. t. II, s. 78.

²³ Tadeusz Łepkowski, *Początki klasy robotniczej w Warszawie*. Warszawa 1956.

²⁴ *Księga pamiątkowa w 40 rocznicę powstania*. Lwów 1904, s. 211.

²⁵ Ibidem, s. 225.

²⁶ Ibidem, s. 233.

²⁷ Jerzy Maliszewski, *Notatki biograficzne uczestników powstania styczniowego*. Warszawa 1932, s. 31; *Żywe pomniki bohaterstwa*. Warszawa 1934, s. 30.

²⁸ *Księga pamiątkowa...*, s. 271.

²⁹ Maliszewski, op. cit., s. 84; *Rocznik Weteranów*. Warszawa 1928, s. 240.

został skazany na rotę aresztanckie i Sybir, skąd powrócił do Krakowa w 1868 r.³⁰

Następna grupa — to oficerowie i wojskowi zawodowi. Byli to przeważnie oficerowie z wojska rosyjskiego, choć nie brak było i byłych oficerów armii austriackiej, włoskiej, francuskiej i in. Wielu z nich walczyło jeszcze w kampanii węgierskiej 1848 r., a potem brało udział w walkach Garibaldiego o wolność Italii. Obok oficerów zdarzają się tu również nazwiska podoficerów i żołnierzy, którzy przeszli przeważnie z armii rosyjskiej do szeregów powstańczych. Ta grupa liczy w kartotece 36 osób. Było to w powstaniu zjawisko bardzo częste i chętnie tych ludzi przyjmowano do szeregów powstańczych, gdyż swoim doświadczeniem i wiedzą wojskową mogli służyć polskiej sprawie narodowej, walcząc z carskim despotyzmem. Mamy wśród nich takie nazwiska jak: Bronisław Konkowski, były oficer rosyjski, walczył jako kapitan, dowódca kompanii piechoty, zginął w bitwie pod Lutą 7 marca³¹; Michał Zygmunt Kozłowski (ur. 1840), były żandarm austriacki, walczył jako szeregowiec³²; Seweryn Roller (ur. 1828), porucznik austriacki, walczył jako rotmistrz w oddziale Lelewela, poległ w bitwie pod Panasówką³³; Józef Rudnicki, podoficer artylerii rosyjskiej, walczył w oddziale Lelewela w kawalerii, zginął w bitwie pod Różą³⁴; Władysław Rylski, oficer z kampanii węgierskiej 1848 r., walczył jako rotmistrz pod Chruśliną i Różą, potem także pod Panasówką i Batorzem³⁵; Kalikst Ujejski (ur. 1838), brat stryjeczny poety Kornela, oficer armii francuskiej. W oddziale Lelewela dowodził jako kapitan kompanią strzelców pod Józefowem w kwietniu 1863, a potem w maju 1863 przyczynił się do zwycięstwa pod Chruśliną, gdzie po bitwie został przez Lelewela dekorowany Krzyżem *Virtuti Militari*, ofiarowanym na ten cel przez jednego z uczestników powstania 1831 r. Zginął w odwrocie po bitwie pod Korytnicą³⁶.

Kolejna grupa zawodowa, to inteligenci miejscy różnego rodzaju. W kartotece zarejestrowano ich 28. Byli to nauczyciele, urzędnicy, lekarze, aptekarze, technicy i in. Zjawisko to było zupełnie zrozumiałe wobec znanej patriotycznej postawy inteligencji. Byli to między innymi: Antoni Krasicki, lekarz w oddziałach Lelewela i Krysińskiego, aresztowany po rozbiciu oddziału Krysińskiego i skazany na 8 lat ciężkich robót w twierdzach syberyjskich³⁷; Bogusław Longschamps, urzędnik banku w Lwowie, brał udział w bitwach pod Panasówką i Batorzem³⁸; Aleksander Mańkowski (ur. 1845), podaptekarz w Dobromilu, pełnił w oddziale Lelewela funkcje aptekarza polowego, wzięty potem do niewoli został zesłany do rot aresztanckich w Jarosławiu, skąd powrócił do Galicji w 1866 r.³⁹; Felicjan Milerowicz (1837—1904), urzędnik podatkowy w Galicji, walczył pod Panasówką i Batorzem, gdzie został awan-

³⁰ WAP, Kraków, Akta Przytuliska Weteranów.

³¹ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 116 i 123. Zieliński, op. cit., s. 61.

³² Barowicz, op. cit., s. 99.

³³ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 234. Zieliński, op. cit., s. 103.

³⁴ W 40 rocznicę powstania styczniowego. Lwów 1903, s. 402.

³⁵ Zieliński, op. cit., s. 67, 103, 104. Barowicz, op. cit., s. 102; Mężyński, op. cit., s. 21.

³⁶ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 73.

³⁷ Henryk Cederbaum, *Powstanie styczniowe. Wyroki Audytoriatu Polowego*. Warszawa 1917, s. 203.

³⁸ AGAD, Akta Weteranów 1863.

³⁹ Zembruski, op. cit., s. 109.

sowane do rangi kapitana⁴⁰; Mieczysław Mokłowski (1842—1905), pisarz adwokacki, uczeń Szkoły Wojskowej w Cuneo, walczył pod Kobylanką, Panasówką i Batorzem, gdzie został ranny⁴¹; Mieczysław Romanowski (ur. 1834), prawnik, poeta, autor pierwszej nie dokończonych powieści o Jakubie Jasińskim, pełnił u Lelewela funkcję audytora polowego w randze kapitana. Poległ zasłaniając odwrót oddziału pod Józefowem⁴²; Julian Tilsch (ur. 1842), urzędnik telegrafu, brał udział w powstaniu jako oficer kawalerii, został ranny pod Panasówką⁴³; Jan Mieczysław Wierzbicki (ur. 1845), nauczyciel, walczył pod Krasnobrodem, później był więziony przez władze austriackie 3 miesiące we Lwowie⁴⁴.

Następnie znajdujemy w kartotece różne grupy ludzi związanych z rolnictwem, choć nie posiadających przeważnie własnej ziemi — 14 oficjalistów, ekonomów i praktykantów gospodarczych oraz 11 leśników i ogrodników. Znajdujemy tu nazwiska: Józef Bogdanowski (ur. 1837), adiunkt leśnictwa, walczył najpierw w oddziale Langiewicza, potem u Lelewela, ranny w bitwie pod Różą⁴⁵; Kazimierz Józef Buczyński (ur. 1847), ogrodnik, ranny w bitwie pod Batorzem⁴⁶; Leon Dąbrowski (ur. 1844), praktykant gospodarczy, walczył pod Tyszowcami i Batorzem⁴⁷; Zygmunt Kępiński, oficjalista prywatny, walczył pod Panasówką⁴⁸; Wincenty Rudnicki (ur. 1841), praktykant leśnictwa, uczestnik drugiej kampanii Lelewela, pamiętnikarz⁴⁹; Rafał Szoldra (ur. 1842), praktykant gospodarczy, porucznik w oddziale Lelewela, brał udział w bitwie pod Panasówką i Batorzem, gdzie został ranny⁵⁰.

Dalej należy wymienić właścicieli ziemskich, często określanych w źródłach jako szlachta. Jest ich w kartotece 21, przeważnie to szlachta zagrodowa, tzw. częstkowa z Podlasia, choć nie brak także właścicieli ziemskich z terenu Galicji. Mamy tu np. nazwiska; Juliusz hr. Drohojowski (1836—1916), ziemianin z Galicji, kwatermistrz sztabowy u Lelewela, dwukrotnie ranny, m.in. pod Batorzem⁵¹; Adam Krasuski (ur. 1844), szlachcic z Podlasia, za udział w walkach partii Lelewela aresztowany w marcu 1864 i skazany na ciężkie roboty⁵²; Józef Kuratowski, szlachcic częstkowy z Podlasia, poległ w bitwie pod Borowymi Młynami⁵³; Antoni Ligeza-Niewiarowski (1843—1876), właściciel dóbr z Galicji, walczył jako szeregowiec w partii Lelewela⁵⁴; August Valentin d'Hauterive (1835—1893), ziemianin z Galicji, rotmistrz ułanów, ranny pod Panasówką⁵⁵.

⁴⁰ Justyn Sokulski, *Spoczną i wstana*, Stanisławów 1913, s. 20.

⁴¹ Ibidem, s. 100.

⁴² Maria Olszaniecka, *Wstęp do wydania utworów Romanowskiego*. Wrocław 1961.

⁴³ Maliszewski, op. cit., s. 73.

⁴⁴ Ibidem, s. 78.

⁴⁵ WAP Kraków, Akta Przytuliska Weteranów.

⁴⁶ Źródła pamiętnikarskie.

⁴⁷ Barowicz, op. cit., s. 97.

⁴⁸ AGAD, Akta Weteranów 1863.

⁴⁹ *W 40 rocznicę powstania...*, s. 401.

⁵⁰ Barowicz, op. cit., s. 102.

⁵¹ *Zyciorys w Polskim Słowniku Biograficznym*, t. 5, s. 386.

⁵² WAP Lublin, Akta Naczelnika Wojennego Łukowskiego, t. IV, k. 312. AGAD, Akta Zarządu Wojennego Naczelnika Oddziału Siedleckiego, t. I, k. 174.

⁵³ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 144.

⁵⁴ Barowicz, op. cit., s. 100.

⁵⁵ Zieliński, op. cit., s. 100. Barowicz, op. cit., s. 103. AGAD, Akta Weteranów 1863.

Z udziałem właścicieli ziemskich łączy się stosunkowo liczne uczestnictwo w powstaniu służby dworskiej, a także w oddziale Lelewela. Jest ich w kartotece 11 — fernali, parobków i lokai. Na przykład: Wincenty Górski, parobek z Lubelskiego, zginął pod Batorzem⁵⁶ Jan Herak (ur. 1843), lokaj z Galicji, walczył jako szeregowiec⁵⁷; Jan Kosonoga (ur. 1833), służący pałacowy, pozostawił pod nazwiskiem Romana Kielarskiego pamiętnik, który uległ zniszczeniu w czasie ostatniej wojny⁵⁸; Jan Nęcza (ur. 1835), lokaj z Galicji, walczył jako szeregowiec⁵⁹; Wojciech Telesz, parobek wiejski z Sanockiego, walczył jako kosynier, zginął w bitwie pod Panasówką⁶⁰; dalej idzie spora grupa chłopów posiadaczy. Mamy ich zarejestrowanych w kartotece 14. I tak: Wojciech Gawrylak (ur. 1844), włościanin z Fajślawic, powiat krasnostawski, wzięty w rekruty za udział w walkach w partii Lelewela⁶¹; Józef Kiełpisz (ur. 1846), włościanin z Lubelskiego, brał udział w bitwach pod Hutą Krzeszowską i Panasówką⁶²; Jan Królikowski, włościanin z Korkowa pod Tarnogrodem, walczył jako kawalerzysta pod Batorzem, a potem w partii Wierzbickiego⁶³; Leonard Trzewitowski (ur. 1843), włościanin ze wsi Kossy powiatu siedleckiego, kosynier w partii Lelewela, wzięty potem w rekruty⁶⁴; Andrzej Wojtowicz (ur. 1822), włościanin ze wsi Kapłonos powiat radzyński, aresztowany w marcu 1864 i skazany na katorgę za udział w walkach w partii Lelewela⁶⁵.

Kolejną grupę stanowią pracownicy różnego typu usług — subiektci, listonosze, kelnerzy. Jest ich w kartotece 9. Wśród nich: Henryk Hołubowicz (ur. 1844), subiekt z Krakowa, walczył pod Panasówką i Batorzem⁶⁶; Michał Krakowski, pocztylion z Warszawy, służył w oddziale konnej żandarmerii Łaskiego, który podlegał Lelewelowi. Odznaczył się w bitwie pod Żelechowem⁶⁷; Aleksander Paszkiewicz (ur. 1837), kelner z Galicji, szeregowiec z partii Lelewela⁶⁸.

Nie brak księży i kleryków. W kartotece mamy ich zanotowanych 6. Są to: Stanisław Brzóska, wikary z Podlaskiego, czynny uczestnik prac organizacji spiskowej, przez pewien czas naczelnym kapelan wojsk powstańczych, pozostawał w maju 1863 przez 2 tygodnie pod bezpośrednim dowództwem Lelewela, a potem przyłączył się do oddziału Krysińskiego, był dowódcą samodzielnego oddziału i jako ostatni dowódca powstańczy, pojmany w kwietniu 1865 został powieszony 23 maja 1865 w Sokołowie Podlaskim⁶⁹; Adam Hibl (ur. 1842), kleryk, walczył jako szeregowiec⁷⁰; Kapucyn z Warszawy, znany pod przezwiskiem „Kropidło”, poległ pod Krasnobrodem⁷¹; Ignacy Florentyn Lickendorf (1844—

⁵⁶ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 82.

⁵⁷ Barowicz, op. cit., s. 98.

⁵⁸ Ibidem, s. 99. Maliszewski, op. cit., s. 359.

⁵⁹ Ibidem, s. 100.

⁶⁰ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 298.

⁶¹ AGAD, Kancelaria Namiestnika, vol. V. Gubernia Lubelska nr 119.

⁶² Maliszewski, op. cit., s. 36.

⁶³ WAP Lublin, Akta naczelnika wojennego Łukowskiego, vol. IV, k. 319. Rkps Biblioteki im. Łopacińskiego w Lublinie, nr 1970.

⁶⁴ AGAD, Kancelaria Namiestnika, vol. V, Gubernia Lubelska nr 120.

⁶⁵ AGAD, Zarząd wojennego naczelnika Oddziału Siedleckiego, vol. I, nr 60.

⁶⁶ WAP Kraków, Akta Przytuliska Weteranów 1863.

⁶⁷ Zieliński, op. cit., s. 66.

⁶⁸ Barowicz, op. cit., s. 101.

⁶⁹ Mężyński, op. cit., s. 21. Zieliński, op. cit., s. 66.

⁷⁰ Barowicz, op. cit., s. 98.

⁷¹ Zieliński, op. cit., s. 87.

1888), ksiądz Dominikanin, pełnił funkcje kapelana w drugiej kampanii Lelewela w bitwach pod Borowymi Młynami i Józefowem⁷²; Franciszek Donat Sadlewski (1842—1895), kleryk OO Dominikanów w Lublinie, szeregowiec, później podoficer w oddziale Lelewela⁷³; Michał Żółtowski, wikariusz ze Zbuczyna, pow. siedlecki, działacz okręgowej organizacji przedpowstańczej, kapelan w drugiej kampanii Lelewela, poległ w bitwie pod Borowymi Młynami⁷⁴.

Statystyka ta jest z pewnością niepełna i jednostronna, zwłaszcza co do szeregowych członków oddziału i co do udziału ludu w walkach. Przecież nazwiska powstańców, pochodzących z warstwy chłopskiej najczęściej nie figurują ani w pamiętnikach, ani w aktach Stowarzyszeń Weteranów. Najłatwiej je zapominano. Podobnie było z rzemieślnikami i wyrobnikami, ale mimo to oddział Lelewela nawet według tej prowizorycznej statystyki liczył przynajmniej 22% swego składu społeczno-zawodowego właśnie spośród ludzi tej ofiarnej patriotycznej warstwy, tak zasłużonej i żywy biorącej udział w powstaniu styczniowym.

Czy skład społeczno-zawodowy oddziału Lelewela jest typowy dla oddziałów powstańczych? Pod pewnymi względami na pewno tak. Wszędzie było na przykład pełno młodzieży tak gimnazjalnej jak i studenckiej, w niektórych oddziałach stanowiła ona na pewno większy procent niż u Lelewela. Także w wielu innych oddziałach sporo było rzemieślników, chociaż właśnie u Lelewela procent ten jest specjalnie wysoki. Natomiast w niektórych oddziałach wyższy był niewątpliwie procent chłopów posiadaczy (na przykład na Kurpiach, na Podlasiu, na Żmudzi), a w oddziałach działających na terenie Kaliskiego lub Wieluńskiego zapewne większy był procent szlachty. Oddziały powstańcze z terenów Wołynia czy Ukrainy miały procent szlachty jeszcze większy, chyba najwyższy na całym terenie objętym powstaniem.

Tak więc oddział Borelowskiego może być uważany za oddział demokratyczny w swej strukturze społeczno-zawodowej, z przewagą elementów miejskich, przy pewnym udziale chłopów i służby folwarcznej.

Problem trzeci, to skład narodowościowy oddziału Borelowskiego. Oczywiście w ogromnej większości byli to Polacy. Pochodzili oni przeważnie z terenów objętych działaniem oddziału tzn. z Podlasia i Lubelskiego, duża część pochodziła z Galicji, gdzie kilkakrotnie Lelewel organizował lub reorganizował swój oddział. Sporo było warszawian, trafiali się także ludzie pochodzący z Ukrainy czy Wołynia. Nie spotykamy natomiast ani jednego nazwiska z zaboru pruskiego. Prawdopodobnie ludzie ci dostali się do innych oddziałów powstańczych, działających bliżej granicy pruskiej. Dokładnych danych co do pochodzenia powstańców z poszczególnych rejonów Polski często nie można ustalić.

Na skutek jednak międzynarodowego charakteru walki o wolność i licznych kontaktów osobistych Lelewela, przez jego oddział przesunęło się sporo ludzi innych narodowości. Najwięcej było Węgrów. Ustalono 3 nazwiska oficerów-Węgrów, oprócz tego było 17 kawalerzystów węgierskich, którzy przeszli do powstania jeszcze podczas trzeciej kampanii Lelewela, a brali udział także i w czwartej kampanii. Oficerowie węgierscy to: mjr baron Wallisch, szef sztabu oddziału Lelewela, oficer z kam-

⁷² Paweł Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę kościoła i Ojczyzny*. Sandomierz 1933, cz. I, t. III, s. 654.

⁷³ Kubicki, op. cit., cz. I, t. III, s. 658.

⁷⁴ Ibidem, cz. III, t. II, s. 324. Zieliński, op. cit., s. 87.

panii 1848 roku; brał udział w trzeciej i czwartej kampanii Lelewela, zginął w bitwie pod Batorzem i został pochowany razem z Lelewelą⁷⁵; Edward hr. Nyary (ur. 1829), uczestnik walk 1848 r., oficer armii tureckiej, następnie Garibaldeczyk; major i dowódca kawalerii w oddziale Lelewela w czasie trzeciej i czwartej kampanii; zmarł z ran po bitwie pod Panasówką⁷⁶; Rotmistrz Rotony został ranny w bitwie pod Panasówką⁷⁷.

Dalej ustalono trzy nazwiska Rosjan, aczkolwiek na pewno było ich więcej. Byli to: Melanow, rodem z Rygi, syn kapitana wojsk rosyjskich, zginął w bitwie pod Chrusliną⁷⁸; Andrzej Tonkin, ps. Adolf Maurer (ur. 1845), kadet Szkoły Wojskowej w Orle, walczył pod Panasówką i Batorzem, gdzie został ranny. Zesłany został potem do rot aresztanckich⁷⁹; Nikiforow, kapitan straży granicznej, uczestnik organizacji powstańczej, zginął na skutek prowokacji lub donosu⁸⁰.

Znajdujemy w kartotece także dwa nazwiska Ukraińców z Galicji: Dymitr Procajłowicz (ur. 1847), walczył jako szeregowiec pod Panasówką i Batorzem⁸¹; Mikołaj Sawicki, syn djaka z Galicji, zginął pod Batorzem⁸²; wymienić także należy dwóch Szwajcarów: kapitan Ludwik Bardett, dowódca kompanii strzelców, walczył już przedtem z despotyzmem na Kaukazie, w Hiszpanii i w Legionie Szwajcarskim w Neapolu. Bardett miał w Warszawie brata, handlarza kwiatów i ogrodnika, u którego mieszkał, pracując jako guwerner w którymś z polskich domów. Odznaczał się wielką odwagą i fantazją, uratował resztki oddziału po klęsce pod Różą. Brał udział w walkach aż do 1864 roku, kiedy podczas przejściowego pobytu jego w Galicji złapali go Austriacy i odstawili do Szwajcarii⁸³; Emil Schwarz, z zawodu kupiec z Wipkingen koło Zürichu, brał udział w walkach partii Koskowskiego, Krysińskiego i Lelewela. Odznaczył się w bitwie pod Różą, w styczniu 1864 został mianowany przez Rząd Narodowy kapitanem⁸⁴.

W oddziale Lelewela spotykamy także jednego Francuza, walczącego pod pseudonimem Horwat, który poległ w bitwie pod Panasówką⁸⁵.

Wreszcie trzeba wspomnieć liczny udział Żydów w walkach partii Lelewela. Było ich razem podobno dwudziestu kilku⁸⁶. W kartotece figuruje 10 nazwisk: Leon Grünbaum, inżynier technolog, walczył początkowo na Wołyniu, potem w partii Lelewela⁸⁷; Abraham Guttmann, walczył jako szeregowiec⁸⁸; Samuel Hart (ur. 1843), podoficer w oddziale

⁷⁵ Tomasz Polak, *Węgrzy w powstaniu 1863*. [W:] *Studia i materiały do historii polskiej sztuki wojennej*, t. V. Warszawa 1960, s. 77. Zieliński, op. cit., s. 104.

⁷⁶ Polak, op. cit., s. 72; Zieliński, op. cit., s. 103; Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 194.

⁷⁷ Zieliński, op. cit., s. 103.

⁷⁸ Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 173.

⁷⁹ Jerzy Maliszewski, *Uczestnicy powstania zesłani i internowani*. Warszawa 1932, s. 69.

⁸⁰ Piotr Łossowski i Zygmunt Młynarski, *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym*. Wrocław 1959, s. 140—145.

⁸¹ Barowicz, op. cit., s. 101.

⁸² Kolumna (Nowolecki), op. cit., t. II, s. 244.

⁸³ „Bulletin polonais”. Paris 1912, nr 6. Zieliński, op. cit., s. 67.

⁸⁴ Adam Lewak, *Gottfried Keller und der polnische Freiheitskampf vom Jahre 1863—64*. Zürich 1927, s. 24.

⁸⁵ *W 40 rocznicę powstania...*, s. 65.

⁸⁶ Barowicz, op. cit., s. 103.

⁸⁷ Zieliński, op. cit., s. 343.

⁸⁸ Barowicz, op. cit., s. 98.

Lelewela, walczył pod Panasówką i Batorzem, wzięty do niewoli, został zesłany na Sybir⁸⁹; Józef Ingwer (ur. 1841), student Uniwersytetu, podoficer piechoty w oddziale Lelewela, ranny pod Chruśliną⁹⁰; Enoch Kraus (ur. 1844), krawiec, walczył pod Chruśliną i Żelechowem, wzięty do niewoli przebywał 3 lata na zesłaniu⁹¹; Izaak Kunz, rodem z Sambora, zginął w bitwie pod Panasówką⁹²; Lejbusz, rodem z Sambora, zginął pod Batorzem⁹³; Markowski, handlarz zboża, został ranny w bitwie pod Krasnobrodem⁹⁴; Maksymilian Rozner, b. oficer armii austriackiej, rodem z Tarnowa, poległ pod Batorzem⁹⁵; Rubin Teibels (ur. 1844), listonosz, walczył pod Panasówką i Batorzem, gdzie został ranny⁹⁶.

Na zakończenie jeszcze jedna informacja dotycząca składu oddziału Lelewela. Oto zaznaczył się w nim również liczny udział kobiet, zarówno jako kurierek czy sanitariuszek, jak też i walczących w szeregach. Pamiętnikarz Riedl widział przed bitwą pod Panasówką kilka panien przebranych po męsku w oddziale Lelewela⁹⁷. W kartotece mamy ustalonych 8 nazwisk kobiecych związanych z oddziałem Lelewela. Były to zarówno kurierki władz centralnych powstania, stale utrzymujące kontakt z oddziałem Lelewela i biorące czynny udział w niektórych kampaniach, na przykład Jadwiga Wolska⁹⁸, Wanda Umińska⁹⁹ i Michalina Wedzyńska-Kwiatkowska¹⁰⁰, jak i kobiety związane bezpośrednio z walkami oddziału Lelewela czy to jako sanitariuszki jak Izabela Bieczynska¹⁰¹, kurierka Aniela Kozłowska, uchodząca zresztą za jębla narzeczoną i więziona potem półtora roku w twierdzy w Zamościu¹⁰², czy Faustyna Wiszniewska, także kurierka, skazana po powstaniu na 6 miesięcy twierdzy Iwanogrodzkiej (Dęblińskiej)¹⁰³.

Znamy dalej nazwiska kobiet walczących w szeregach, jak kilkunastokrotnie ranna w bitwie pod Panasówką Józefa Maciejewska, walcząca jako krakus¹⁰⁴ czy Franciszka Ostrowska-Siennicka, córka stolarza z Werbkowic powiat Hrubieszów, która walczyła pod Panasówką i Batorzem¹⁰⁵.

Problem czwarty to straty oddziału Lelewela. Tutaj bardzo trudno ustalić dokładne liczby, zwłaszcza ilości rannych lub wziętych do niewoli. Z podsumowania wszystkich czterech kampanii opierając się głów-

⁸⁹ *Księga pamiątkowa...*, s. 229.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 237; Aleksander Medyński, *Podoleanie w powstaniu styczniowym*. Tarnopol 1913, s. 23.

⁹¹ *Księga pamiątkowa...*, s. 269.

⁹² Kolumna (Nowolecki), *op. cit.*, t. II, s. 144.

⁹³ *Ibidem*, s. 150.

⁹⁴ *Ibidem*, t. II, s. 171.

⁹⁵ H. Stupnicki, *Imionospis*. Kraków 1865.

⁹⁶ Jerzy Maliszewski, *Powstanie styczniowe. Notatki biograficzne uczestników*. Warszawa 1932, s. 73.

⁹⁷ Feliks Riedl, *Różne wspomnienia*. Rkp. Biblioteki Narodowej nr 6528 — I, k. 22.

⁹⁸ Maria Bruchnalska, *Ciche bohaterki*. Miejsce Piastowe 1934, s. 276.

⁹⁹ Władysław Czaplicki, *Wspomnienia sprzed 20 lat*. „Rocznik Samborski” 1887, s. 93.

¹⁰⁰ Bruchnalska, *op. cit.*, s. 274, 275, 276.

¹⁰¹ Czaplicki, *op. cit.*, s. 93.

¹⁰² Aleksander Kwiatkowski, *Opowiadania staruszki*, „Polska Zbrojna” 1923, nr 22.

¹⁰³ WAP Lublin, Akta Naczelnika wojennego Lubelskiego, tom 22, k. 100.

¹⁰⁴ Bruchnalska, *op. cit.*, s. 220.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 221.

nie na danych przyjętych przez Zielińskiego¹⁰⁶, ogólna liczba zabitych wynosi około 300 ludzi. W kartotece zarejestrowano 130 nazwisk zabitych, z tym, że prawie połowa z nich są to nazwiska ludzi, którzy polegli podczas ostatniej kampanii Lelewela, w bitwach pod Panasówką lub Batorzem. W każdym razie liczba ustalonych nazwisk poległych przekracza 40% ogólnej liczby zabitych, co wynosi więcej niż procent ustalonych nazwisk uczestników wszystkich kampanii Lelewela (449 na 1680, tzn. ok. 28%).

Liczby rannych i wziętych do niewoli nie da się ustalić, tym bardziej, że często powstańcy kilkakrotnie ranni figurują w raportach lub spisach urzędowych za każdym razem z osobna i wobec tego nie mogą być liczeni w ogólnej statystyce. Zdarzały się też wypadki, że ktoś ranny w jednej bitwie, poległ w następnej, często kilka dni potem. Wtedy żadne obliczenia nie mogą być robione.

Praca nad kartoteką oddziału Lelewela wykazała, że najłatwiej i stosunkowo najwięcej można ustalić nazwisk zarówno poległych jak i biorących udział w ostatniej kampanii. Na 449 nazwisk w 155 wypadkach podano w źródłach, że dany powstaniec brał udział w bitwie pod Panasówką lub Batorzem. Jest to zrozumiałe z tego względu, że w bitwach tych brał udział największy ilościowo ze wszystkich oddziałów Lelewela, a także dlatego, że kampania toczyła się nad samą granicą i wiadomości z pola bitwy były przekazywane natychmiast do Galicji i ogłaszane tam w prasie lub rejestrowane przez późniejszych pamiętnikarzy. Znacznie trudniej jest ustalić dane dotyczące drugiej i trzeciej kampanii, a najtrudniej chyba pierwszej, która rozpoczęła się koło Łukowa, a zakończyła nad samą granicą galicyjską, pod Krasnobrodem.

Ta statystyczna próba zestawienia składu ilościowego, społeczno-zawodowego i narodowościowego oraz liczby strat oddziału Lelewela, nie może sobie rościć pretensji do precyzji i ścisłości. Autor zdaje sobie z tego w pełni sprawę. Ale, aby zacząć dyskusję na tak zaniedbany temat, trzeba przecież wyjść z jakimiś, choćby prowizorycznymi tezami.

О СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ СОСТАВЕ ПОВСТАНЧЕСКОГО ОТРЯДА 1863 Г.

Автор статьи пытается проанализировать данные касающиеся повстанческого отряда Марцина Лелевеля-Борелевского, установить его численность, социально-профессиональный и национальный состав, а также размеры его потерь.

Отряд Марцина Лелевеля-Борелевского действовал с 8 апреля до 6 сентября 1863 г. на территории Подляского и Люблинского воеводств (согласно административному делению повстанческих властей) в Люблинской губернии (согласно официальной терминологии).

По изучении большинства доступных источников, как печатных, так и рукописных, а также на основании составленной персональной картотеки, автор установил 448 фамилий из предполагаемого числа 1600 повстанцев, входивших в состав четырех очередных рот отряда Лелевеля-Борелевского. Что касается установленных по фамилам лиц, то в 279 случаях было определено их социальное происхождение и профессия, а в 169 случаях можно было лишь

¹⁰⁶ Stanisław Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863—1864*. Rappersvil 1913.

выяснить, что данные лица числились в отряде Лелевеля, принимали участие в боях, что некоторые из них погибли на поле брани либо получили ранения.

Командир отряда Марцин Лелевель--Борелевский, рожденный в 1829 г., был по происхождению и по профессии ремесленником-жестянщиком. Он принимал активное участие в работе организации „красных” по подготовке восстания, а во время восстания получил звание полковника. Одно время Лелевель был также военным начальником Подляского воеводства, а затем Люблинского. Он погиб 6 сентября 1863 г. в битве под Батожем Люблинского воеводства.

Установив численность отряда, вернее каждой из четырех рот, отряда, автор статьи разделил материал картотеки на социально-профессиональные группы, подавая в каждой из них соответствующие фамилии участников ряда. Из выделенных групп самой численной была группа гимназистов (23%), за ними следовали ремесленники и рабочие (22%), затем кадровые военные главным образом из русской армии, хотя были среди них также представители австрийской, итальянской, французской и других армий (13%). Далее — группа городской интеллигенции различных профессий (10%) и менее численные группы, среди которых встречались служащие имений и эконома, лесничие и огородники, помещики и батраки, крестьяне-собственники и разнорабочие, ксендзы и семинаристы.

На основании этих исследований автор приходит к убеждению, что отряд Лелевеля-Борелевского можно считать демократическим ввиду его социально-профессиональной структуры, причем следует учесть перевес городских элементов, отмечая в тоже время участие крестьян и батраков.

Что же касается национального состава, то автор установил, что кроме поляков в отряде Лелевеля-Борелевского боролись венгры, русские, украинцы и швейцары, французы и евреи. Каждую из этих групп автор иллюстрирует примерами из картотеки. Кроме того в статье указывается, что в отряде было много женщин; они исполняли роль курьеров, сестер милосердия, принимали также участие в боях.

Анализируя потери отряда, автор установил что число убитых достигло около трехсот человек, причем в картотеке значится только 130 фамилий убитых. Числа раненых и взятых в плен нельзя установить из-за отсутствия точных данных.

Попытка провести анализ структуры повстанческого отряда принадлежит в польской исторической литературе к первым трудам на эту тему, поэтому автор не может претендовать на особую точность и ясность, отдавая себе отчет в том, что ряд выдвинутых тезисов можно считать дискуссионными.

ESSAI D'UNE ANALYSE DE LA COMPOSITION SOCIO-PROFESSIONNELLE D'UN DÉTACHEMENT DES INSURGÉS EN 1863

L'auteur s'attache à donner un aperçu d'un détachement des insurgés commandé par Martin Lelewel-Borelowski. C'est une étude visant à établir son effectif, sa composition socio-professionnelle et nationale, ainsi, qu'un examen des pertes.

Le détachement dont nous parlons, le détachement de Lelewel-Borelowski agit pendant la période de 8 février au 6 septembre 1863 sur les terrains des voies-vodies de Podlaquie et de Lublin (selon la division des insurgés) et dans le gouvernement Lublin (selon la terminologie officielle).

Le remaniement de la plupart des sources accessibles imprimées et manuscrites et l'achèvement d'un fichier ont eu pour résultat l'obtention des 448 noms par rapport au nombre total probablement de presque 1600 insurgés qui passaient et repassaient par ledit détachement dans ses 3 campagnes successives. On pu déterminer parmi 449 noms la profession et l'origine sociale dans 280 cas, mais dans 169 cas on a obtenu seulement les informations quant à la participation d'un insurgé aux combats menés par le détachement de Lelewel et aux batailles particulières; on a pu parfois constater le fait de sa mort sur le champ de bataille ou d'une blessure.

Le commandant du détachement, Martin Lelewel-Borelowski, naquit en 1829; il était d'origine et de profession un artisan: maitre-ferblantier et fontainier. Il participait activement aux travaux de la période pré-insurrectionnelle des organisations „rouges” et fut nommé colonel pendant l'insurrection même. Il était pendant un certain temps commandant militaire de la voievodie de Podlaquie et pendant un temps très court aussi de la voievodie de Lublin. Borelowski fut tué dans le combat à Batorze, voievodie de Lublin, le 6 septembre 1863.

Après avoir fixé le nombre réel d'insurgés du détachement et plutôt des détachements dans quatre campagnes particulières, l'auteur classa le noms des participants au détachement se trouvant dans le fichier en groupes socio-professionnels; il fournit pour chaque groupe des exemples des noms embrassés par le fichier. Le plus nombreux groupe parmi les groupes isolés socio-professionnels constituent les lycéens et les étudiants des hautes écoles. (23%). Le groupe suivant forment les artisans et les journaliers. (22%), ensuite les officiers et les militaires de carrière surtout de l'armée russe, mais aussi de l'armée autrichienne, italienne, française etc. (13%). Il y avait aussi des intellectuels (10%) et parmi les groupements plus petits se trouvent les employés, les économes, les forestiers, les jardiniers, les propriétaires fonciers, les ouvriers agricoles, les paysans-possesseurs, les travailleurs des services divers et aussi les prêtres et les clercs.

A la base de ces recherches l'auteur exprime l'avis que le détachement de Borelowski peut être considéré comme un détachement démocratique vu sa structure socio-professionnelle avec la prépondérance des éléments urbains avec une certaine participation des paysans et des ouvriers agricoles.

En examinant la composition nationale de ce détachement de Borelowski l'auteur prétend que les suivantes nationalités participaient — outre les Polonais — aux combats du détachement: les Hongrois, les Russes, les Ukrainiens, les Suisses, les Français et les Juifs. Chaque groupe national s'appuie sur les noms pris de fichier. L'auteur attire l'attention sur une nombreuse participation des femmes au détachement de Borelowski en qualité de courriers, d'infirmières et de simples combattantes.

En étudiant les pertes du détachement (dont 150 noms sont notés dans le fichier) l'auteur fixe le nombre complet de morts (presque 300 hommes). Les chiffres des insurgés blessés et prisonniers de guerre étant donné le manque de sources précises ne peuvent pas être déterminés.

Cet essai des recherches sur la composition du détachement des insurgés, un des premiers travaux scientifiques sur ce thème dans la littérature historique polonaise ne peut pas prétendre à la précision et l'exactitude; l'auteur s'en rend compte que beaucoup de thèse mises en avant par lui sont discutables.